

ULOGA KNJIŽEVNE IMAGINACIJE U RAZUMIJEVANJU PITANJA MORALNOG IZBORA U SHVAĆANJIMA ARISTOTELE I ORIANE FALLACI

MILENA RADOVAN BURJA
Sveučilište u Zadru
Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja

UDK: 82.0:17
Pregledni članak
Review article

Primljeno
: 2014-11-26
Received

SAŽETAK

U članku se predstavljaju dva različita pristupa pitanjima moralnog izbora kroz primjer Aristotelova shvaćanja o moralnom izboru i vrijednosti života, s jedne strane, te prateći književno predočeno iskustvo iz kuta novinarkinje i književnice Oriane Fallaci o odnosu prema pitanjima o vrijednosti života i izboru, s druge strane. Kroz prizmu književne imaginacije filozofkinje M.C. Nussbaum propituje se širi okvir razumijevanja tih pitanja, s naglaskom na propitivanje književne imaginacije u kurikulumu vezanom za odgoj građana, što nas može potaknuti na odgovornost prema humanosti tragom etike nepristranog poštovanja ljudskog dostojanstva s obzirom na sva životna pitanja.

KLJUČNE RIJEČI: *književna imaginacija, moralni izbor, vrijednost života, Aristotel, O. Fallaci, M.C. Nussbaum, etika nepristranog poštovanja ljudskog dostojanstva, odgoj građana*

UVOD

KNJIŽEVNA IMAGINACIJA I PROSUĐIVANJE MORALNOSTI

Književna imaginacija raspravlja o sposobnosti da zamišljamo i promišljamo nečiju priču, u ovom slučaju razmotrimo određeni etički problem i situaciju, uživljavajući se u situaciju kao da je naša vlastita. S obzirom na pitanja o moralnom izboru i odlučivanju, trudimo se, kroz imaginaciju, nepristrano uvažiti sve elemente o kojima ovisi odluka i posljedice odlučivanja za pojedinca i za zajednicu u kojoj živi.

U suočavanju teorijskih Aristotelovih shvaćanja, iz kojih se može iščitati njegov stav i svojevrsna preporuka moralno vrjednovanog izbora, s jedne strane, sa shvaćanjima i osobnim propitivanjima O. Fallaci, što je potpuno drugačiji pristup problemu odnosa prema odlukama o ljudskom životu, s druge

strane, književna imaginacija M.C. Nussbaum je svojevrsno posredništvo koje otvara mogućnost da se aktivnim promišljanjem uključimo i odgovorno usmjerimo na problem, aktivirajući svoje znanje, iskustvo i osobnost, kako bismo problem sagledali nepristrano i višedimenzionalno. U Aristotela je to u smislu razmatranja mogućnosti odlučivanja, a u Fallaci čak osobnije možemo "postati inteligentnim čitateljem njezine životne priče i razumjeti emocije, želje i žudnje koje bi netko mogao imati u njenoj situaciji" (Nussbaum, 2012: 119), kako bismo njegovali odgovorni demokratski odnos prema svim problemima i situacijama s kojima se ljudi u životu mogu susresti.

Od narativnog u najširem smislu, kao sredstva uz čiju pomoću je ispričana priča, do narativnosti u užem smislu gdje pripovjedač posreduje između onoga koji čita djelo i samog djela, imaginacijom i uživljavanjem, priča postaje filozofija jer se čitatelji uključuju kao protagonisti kojih se pita o rješenju i ishodu situacije, promišljaju o situaciji s različitih aspekata. Kad se aktivno promišljajući uživljavamo u situaciju da bismo je nepristrano vrijednovali, često ne prosuđujemo o moralnosti i karakteru njezinih protagonista na način kako to čini tradicionalna filozofska analiza ili neka etička teorija, nego sagledavamo problem cjelovitije, uključujući širu osjetljivost za probleme, te razvijamo suosjećajni odgovor na potrebe drugih ujedno poštujući privatnost. Ta moralna interakcija omogućuje poštivanje svakog čovjeka trudeći se razumjeti njegova moralna promišljanja i izbore, ne samo pojedinačno i po specifičnosti situacije nego i nepristrano, kao situaciju svakog čovjeka, univerzalno ljudski.

U tom smislu filozofija, književnost i općenito umjetnost igraju važnu ulogu u kultiviranju snaga imaginacije bitnih za građane i njihov život, posebno u vremenu sve veće otuđenosti, površnosti i ravnodušnosti, pomaže nam da ne zaobilazimo propitivanje smisla i odgovornost za postojanje, jer "Ljudski su činovi mnogo složeniji nego što neki filozofi misle. Svakako, književnici dublje zahvaćaju u ljudsku motivaciju" (Supek, 1979: 344).

ARISTOTEL O NEKIM PITANJIMA PRIMIJENJENE ETIKE VEZANO UZ MORALNI IZBOR

Aristotelovo shvaćanje nekih njegovih manje raspravljanih moralnih pitanja, poput abortusa i eutanazije, a što su također predmet moralnih dilema i prijepora današnje primijenjene i medicinske etike, potaknulo me je propitati pitanja moralnog izbora i vrijednosti života, ne samo pomoću imaginarne usporedbe sa shvaćanjima Fallacijeve nego i u kontekstu rasprave o odgovornosti odnosa prema tim pitanjima i kroz odgoj danas.

Aristotelov je stav da čovjek koji želi djelovati moralno mora sam sebe shvatiti kao integralni dio zajednice u kojoj živi, te da izbori koje čini i

ponašanja u skladu s tim, trebaju biti u skladu sa sposobnošću da vodi ispravan život, jer s pomoću razuma i volje čovjek pokazuje da može ispunjavati ne samo svoje ciljeve, nego i one koje društvo od njega očekuje. Zato on smatra da se moralni život i moralna odgovornost postižu njegujući pozitivne, a obuzdavajući negativne dispozicije, slijedeći ispravan i razuman izbor koristan pojedincu i društvu.

Iz takvog okvira gledanja na pitanje moralnog prosuđivanja, Aristotel prilazi i pitanju abortusa. Pod utjecajem pitagorejskog shvaćanja da je fetus kao živi ljudski život bezuvjetno vrijedan da se sačuva od trenutka začeća, da se čovjek treba na najbolji mogući način brinuti o svemu što se tiče njegovog budućeg potomstva, Aristotel se slaže s onim što predlaže Hipokratova zakletva prema kojoj je pobačaj zabranjen kao moralno neopravdan te da liječnik ne smije pomagati ženi da izvrši neispravan izbor.

Moralni djelatelj, kako ga zamišlja Aristotel, treba svoja ponašanja uskladiti sa stavom i moralnim prosuđivanjem da je abortus moralno nepoželjan, njegovo shvaćanje duše također potkrjepljuje takvo njegovo shvaćanje, jer se Aristotel priklanja shvaćanju da nakon smrti duša nestaje poput sna i boravi u spiritualnom rajskom svijetu, dok se ponovno ne pojavi pročišćena u novom rođenju, a pri tome se pobačaj, kao mogući izvor ritualne nečistoće, smatrao ometajućim za proces krajnjeg pročišćenja duše te ga treba izbjegavati.

Aristotel je bio svjestan kontracepcijskih i abortivnih metoda koje su žene toga doba upotrebljavale, čak je odobravao u nekim slučajevima abortus radi reguliranja prenapučenosti "zbog samog mnoštva djece sustav običaja nalaže da se ne izlaže nijedno od novorođenčadi; nego treba ograničiti množinu rađanja djece, bude li ih previše u nekih od supružnika, ali pobačaj treba izvršiti prije nego se razvije sjetilnost i život. Jer što je tu dopušteno a što nije, odredit će se prisutnošću sjetila i života" (Aristotel, 1992: 247).

To nikako ne znači da je Aristotel odobravao abortus. Za njega je moralni izbor ono što prethodi moralnoj radnji i uključuje želju i promišljanje prema cilju; racionalni djelatelj moralno izabire temeljem moralnog promišljanja, sposoban je procijeniti činjenice i posljedice. Uvažavajući da je netko cjelovito ljudsko biće, sa svim aktualiziranim djelovanjima duše, te da može svjesno izabirati, ne upućuje ga da temeljem slobodne volje odobrava abortus. Ustvari, suprotno. Sukladno Aristotelovu etičkom učenju, racionalni moralni djelatelj koji je praktički mudar napravio bi samo najbolji i moralno pravedan izbor birajući prava sredstva i usmjeravajući ih k pravom cilju, a taj bi bio protiv odluka koje su protiv života.

"Izbor se čini nečim voljnim, ali nije isto što i to, jer je 'voljno' ono šire; naime, voljno je zajedničko djeci i ostalim životinjama, a izbor nije." (Aristotel, 1988: 43). Prema Aristotelovim embriološkim i psihološkim teorijama, zigota i čak štoviše embrij, posjeduje dušu, jer je živi organizam. U raspravi "O duši"

duša se određuju kao oblik zbiljnosti žive stvari (uzevši u obzir da je tijelo njezina potencijalnost). "No ono što je u potenciji da živi nije tijelo koje je odbacilo dušu, nego ono kojue ju ima. Sjeme i plod su potencijom takvo tijelo" (Aristotel, 1987: 32). Aristotel pravi razliku između nutritivne, perceptivne i razumne duše. Kako je minimum duše pripisan živom organizmu nutritivna, zigota mora barem posjedovati dušu u nutritivnom smislu, jer je sposobna za hranjenje i rast. Upitno je, međutim, je li zigota ili embrij uključuje sposobnost perceptivne duše, tj. osjećaje ili zadovoljstvo i bol, želju i ljubav koji se tom dijelu duše pripisuje. Racionalna duša, međutim, uključuje sposobnost razuma, kontemplacije i moralnog izbora, to se ne pripisuje fetusu. Fetus posjeduje samo nutritivnu dušu, te nije slučajno da Aristotel dopušta abortus prije četrdesetog dana trudnoće. Fetus tek treba postati osoba, ako se hrani i ako mu se dopusti razvijati. Trudna žena kao racionalni djelatelj s aktualiziranim svim djelovanjima duše ,u ovom bi slučaju prema Aristotelu, ako je sposobna izvršiti moralni izbor koji je rezultat moralnog promišljanja i vlastita procjena činjenica, odlučila onako kako bi to praktički mudar racionalni djelatelj učinio, a to nikako ne bi išlo protiv života. Aristotel, dakle, kao racionalni filozof, smatra da u etičkom djelovanju ne treba uzimati u obzir samo pojedinačni slučaj, nego prvenstveno opće i od svakog razumnog bića usvojene etičke principe.

Aristotel smatra da je država odgojitelj građana, objašnjava kako je želja svakog zakonodavca da čini građane dobrima navodeći ih da steknu određene navike, navodi ih na poštivanje i primjenu zakona koji nisu obične konvencije, nego odgajaju volju tako da se građani sami kreću u smjeru pravde i zakona. On detaljno razmatra mogućnost života u zajednici i pitanja moralnog izbora, međutim, i sam priznaje da znanost nije jedini oblik znanja, nego su i drugi oblici objašnjavanja i razumijevanja važni pogledi u ljudsku stvarnost, te je u *O pjesničkoj umjetnosti* naznačio da književnost može zamisliti odgovore kakvi bi mogli biti, za razliku od znanosti koja ih daje u pojmovima upravo tako i nikako drugačije.

Aristotelova odredba slobode volje dopušta djelatelju da čini stvari u svojoj moći, ali pravi razliku između moralne pogreške i zle sreće. U slučaju zle sreće, djelatelju se ne pripisuje sramota, nego samo neznanje o onome što bi trebao znati. Dakle, moralni djelatelj je slobodan izabrati vlastiti smjer radnje, ali on je također racionaln djelatelj čiji izbori moraju biti u skladu s ciljem i vrlinom, te se pretpostavlja da takav moralni djelatelj nikada neće štetiti sebi i drugima. Zato Aristotel nikako ne opravdava ni samoubojstvo, o čemu govori također u *Nikomahovoj etici* (u 5. knjizi) kada razmatra samoubojstvo kao čin nepravde, i to više kao čin nepravde protiv države nego protiv sebe, jer tu netko nepravdu trpi voljno, a nepravdu, smatra Aristotel, nitko ne trpi voljno. Za njega to ne izgleda samo nepravdo, da je protiv želje države, čiji je građanin integralni dio, nego također nepametno, nešto što fronesis nikada ne bi učinio.

Sramotno je za nekog da prouzroči nepotrebnu štetu sebi, i suprotno je pravu da se vodi ispravan život, smatra Aristotel. Također je važno naglasiti da njegov pojam vrline ne označava samo pojam naviknutoga dobrog djelovanja nego razvijeni stupanj etičkog razumijevanja koji se odnosi na dobro etičko rasuđivanje i postiže se odgovarajućim odgojem i obrazovanjem, što bi trebalo olakšati moralne izbore.

ULOGA KNJIŽEVNE IMAGINACIJE U RAZUMIJEVANJU ODNOSA IZMEĐU POJEDINCA I DRUŠTVA

O težini pitanja pred koja nas stavlja život, o težini donošenja odluka, može se, iz kuta književne imaginacije M.C. Nussbaum, razmotriti kako nam uživljavanje u nečije stanje može osvijetliti razumijevanje situacije i nečijeg izbora. Aristotelovski stav da izbor "se čini pripadnijim kreposti i za prosudbu značaja primjereniji od samih postupaka" (Aristotel, 1988: 43), uvodi u raspravu osobu i njezin karakter kao onaj koji pri izboru trebamo također uvažavati, u čemu nam također književna imaginacija može pomoći, kroz dubinsko razumijevanje nečije situacije, ne samo racionalno nego i emocionalno važući nečije razloge, njihovu utemeljenost i karakternu vjerodostojnost, kao da smo i sami u nečijoj koži, makar se nikada ne našli u takvoj situaciji. Određeni problem pokušavamo shvatiti kao da nas se osobno tiče, jer bismo i sami htjeli da se drugi ljudi prema nama odnose s potrebnim uvažavanjem i poštivanjem vrijednosti osobe i postojanja kao takvog. Uviđa se potreba odgovornosti ljudi jednih za druge, međuovisnost. U Aristotelovo doba je takav odnos ljudi jednih prema drugima uvelike bio uvjetovan odnosima moći, različitim tretiranjem žena, muškaraca, robova, s obzirom na mogućnost slobode i izbora, što ne znači da se neravnopravna tretiranja ljudi kroz povijest čovječanstva nisu nastavila u raznim oblicima.

Danas smo neusporedivo svjesniji potrebe rješavanja nepravednih neravnopravnosti i odnosa moći koji ne bi trebali utjecati na slobodu izbora kroz sve veću složenost života; društva diljem svijeta su svjesnija demokratskih vrijednosti, komunikacijska i tehnološka sredstva su dostupnija svima, te se i načini promišljanja problema drugačije šire i utječu na neke od promjena. Činjenica je da ljudi kao krhka i ranjiva bića dijele mnoga pitanja i probleme, ljudi su svjesniji potrebe za uvažavanjem i razumijevanjem, zato M.C. Nussbaum ukazuje na važnost da se problemi rješavaju univerzalno ljudski i pomičući svijest društva o bitnim pitanjima života.

Ne može se zaobići doprinos psihoanalize u pokušaju razumijevanja položaja druge osobe, njezinih dilema, osjećaja, težine odlučivanja. Kao što se u procesu psihoanalize s pomoću uspostave povjerenja osoba otvara drugoj osobi, tako i u procesu uživljavanja u nečiju situaciju na neki način nalazimo

opravdanost da nekom problemu, situaciji, osobi, prilazimo s povjerenjem da je vrijedno i ljudski opravdano taj problem razmatrati. Svaka osoba teži biti prihvaćena kao netko tko vrijedi, a ne samo kao osoba koja zadovoljava tuđa očekivanja, s tim se većina ljudi može složiti. Pokazujući iskrenu brigu za neku osobu kao vrijednost i posebnost, u izravnoj komunikaciji se s jedne strane razvija privrženost, a s druge strane se osobu jača za njezinu vlastitu autonomiju.

Kroz uživljavanje u nečiju situaciju, s pomoću angažiranog i iskrenog razumijevanja, poštivajući osobu i njezine razloge i njezinu odgovornost, i sami se osjećamo odgovornima za sve aspekte problema, uključujući i zrelost donošenja odluka. Nerazriješeni konflikti kroz osjećaj empatije i razumijevanja postupno nadolaze do svojih izvora i mogućih razrješenja, također se pokušavaju dešifrirati nejasnoće i zapletenosti značenja unutar društveno određenih sklopova koji mogu biti predrasudni, te se razlikuju od onih iskreno i nepristrano razmatranih, s težnjom da ih se usmjeri na istinsko ljudsku i slobodno utemeljenu osnovu i perspektivu. Treba imati povjerenje da, ako su postavljeni neophodni preduvjeti, život se dalje razvija svojom vlastitom voljom, te ljudi žele i mogu odgovorno jedni druge htjeti vidjeti u razvoju po odgovornosti i slobodi volje. To ne ide glatko, život je neobična i neizvjesna složenost, pa treba ući u dušu drugog čovjeka da bi se razumjelo, rekla bi O. Fallaci. Ona u traženje odgovora ulaže svu svoju osobu, traži iskrenost i podršku drugih ljudi, ne želi licemjerje i površnost, svjesna je slojevitosti života, težine odgovornosti prema svemu postojećem, odgovornosti ne samo za ono što jest nego i za ono što je moguće, nije joj dovoljno kretati se utabanim stazama i preporukama društva, zato se ljuti "na sve one koji ti pomažu zakonima mravinjaka, svojim svojevolumnim shvaćanjima pravednosti i nepravde" (Fallaci, 2009: 61), svjesna je da je odluka i težina odluke na svakom pojedinačno, a opet u međuovisnosti s drugima, iz cjeline postojanja.

ORIANA FALLACI I DILEME O PITANJIMA POŠTIVANJA ŽIVOTA I MORALNOG IZBORA

Životna priča ispričana u djelu "Pismo nerođenom djetetu" (1975) zadire u srž pitanja o životu, smrti, smislu postojanja, radosti i boli, svemu upitnom pred što nas stavlja čudesnost života. Tragom osobnoga velikog gubitka, nastoji iz dubine proživljenog iskustva otvoriti bolna pitanja, da bi se ta pitanja i dileme bolje razumjelo, te ukazalo na težinu donošenja odluke. Ne piše samo o osobnim gubitcima koji su na njezinom pisanju ispisali trag, nego i o drugim temama boreći se protiv nepravdi, diktatura, religioznog fanatizma, raznih vrsta neuvažavanja ljudi i njihovih ostvarenja.

Oriana Fallaci (1929.-2006.) je cijelim svojim životom pokazala da je izuzetna osoba, hrabro je i otvoreno prenosila svoje stavove svijetu kad je smatrala da je to za svih važno. Kao novinarka i spisateljica, izvještavala je s najrazličitijih mjesta o važnim događajima, intervjuirala ugledne osobe u političkom životu, izražavajući i svoja shvaćanja o čovjeku, društvu, demokratskim vrijednostima, slobodi i njezinom kršenju, nije se bojala izraziti svoje stavove, usprkos nekad neospornim opasnostima za svoj opstanak.

Fallaci je također dala svoj doprinos predavačkim radom na sveučilištima u Italiji i SAD-u, a za kulturne doprinose svojoj zemlji odlikovana je od talijanskog predsjednika države. Budući da zbog teške bolesti, koja joj je obilježila zadnje godine života, nije mogla osobno doći preuzeti odlikovanje koje je za nju imalo snažno osobno i moralno značenje, poslala je pismo u kojem izražava zahvalnost jer su prepoznati njezini, kroz rad, doprinosi obrani općeljudskih i kulturnih vrijednosti, svu sebe je uložila u ljubav prema slobodi, čovjeku, životu i razvoju demokratskih vrijednosti.

Fallaci je, dakle, i u svom osobnom životu živjela intenzivne i istinite, autentične ljudske i međuljudske odnose, pisala o tome, svjedočila svoja iskustva kad su je najviše boljela, ali ne slabašno i tražeći utjehu, nego je iz toga izvirla i neka univerzalna poruka koju je kao iskustvo podijelila s drugima. U propitivanju temeljnih vjerovanja i čvrstoće tih vjerovanja, Fallaci je i filozof kad pred sebe stavlja sva ta pitanja i teško donosi odluke, filozof koji odgovorno i dubinski razmatra sve aspekte i mogućnosti, ne samo odgovorno i razumski nego i emocijama koje to prate.

Književna imaginacija M.C. Nussbaum uvažava emocije i njihovo njegovanje. "Književnost je u savezu s emocijama. Čitatelje romana i gledatelje drama ta djela navode na strah, žalost, samilost, gnjev, na radost i veselje, čak i na strastvenu ljubav. Emocije nisu samo vjerojatne reakcije na sadržaj mnogih književnih djela; one su ugrađene u samu njegovu strukturu, kao način na koji književne forme privlače pozornost." (Nussbaum, 2005: 81).

Roman O. Fallaci ne ostavlja nas ravnodušnima, uvlači nas u radnju tako da se i sami uživimo u situacije, a često iz nas izvlači dodatan osjećaj odgovornosti za samu srž odnosa prema životu, ne bojeći se propitivanja čovjekovih odnosa u postojanju. "Čovjek se lakše pobuni kad je sam, čovjek se lakše pomiri sa sudbinom kad živi s drugima" (Fallaci, 2009: 42). Ali, sam čovjek lakše i propadne, bez podrške ima puno manje šanse za opstanak. Fallaci to povezuje s opisom složenosti situacije u kojoj se nađe žena pred novim životom, duboko ljudski razmatra sve u vezi s tim, uspoređuje rađanje djeteta sa stvaranjem svijeta, duboko je diraju dubine pitanja o samom postojanju, smislu, odgovornosti. Svjesna je povezanosti sa svijetom, okolinom, drugim ljudima, kao i njihovim predrasudama, svjesna je uobičajenih shvaćanja, osuda, nerazumijevanja, zato je atmosfera koju istinski dobronamjeran, sućutan a nepristrani promatrač može pružiti, od goleme

važnosti, iako su proživljavanja i odluke duboko osobni. Iako nas priča Fallacijeve na neki način tjera da joj se pridružimo u odgovornim i na momente tjeskobnim promišljanjima, ona sama istovremeno želi zadržati autonomiju u odlučivanju, ne želi nas opteretiti traženjem da joj pomognemo u izboru.

Vezivanje racionalnosti i emocionalnosti zna biti osjetljivo. Iako se emocijama obično prigovara da su iracionalne u normativnom smislu i zato uglavnom neprikladne za nepristrana prosuđivanja i odluke, primjeri ranjivosti ljudskoga života pokazuju da emocije pomažu, posebno emocije suosjećanja. Upravo to naglašava M.C. Nussbaum, svjesna da nam, kad se radi o rješavanju važnih i teških životnih problema i dilema, emocije omogućuju da, uz umno prosuđivanje, tuđi položaj sagledamo kao svoj vlastiti, da osobu sagledavamo kao cjelinu, kao vrijednost. Važno je također, s pomoću nepristranosti, znati razlučiti vjerodostojne od nevjerodostojnih emocija što je zadatak kritičkog promatrača (A. Smith je dosta o tome govorio). Riječima M.C. Nussbaum "A upravo su takve emocije, emocije kritičkog promatrača, one koje književno djelo izgrađuje kod svojih čitatelja, koji nauče što znači gajiti emocije, i to ne prema 'bezličnoj i nerazlučivoj masi' već prema 'jedinstvenom i zasebnom pojedincu'". Prema mojem mišljenju, to znači da su književna djela ono čime ih je Smith i smatrao: umjetne konstrukcije nekih ključnih elemenata u normi javne racionalnosti i vrijedne smjernice prema ispravnoj reakciji" (M.C. Nussbaum, 2005: 110).

Odgovorni smo za postojanje, odgovorni smo jedni za druge, život je veći od nas i odvija se i mimo nas, ali uključenost i sudjelovanje najčešće pomažu na najbolji mogući način. Nussbaum se također pita možemo li i koliko smo, svatko od nas, u stanju biti kritični promatrači, pojašnjavajući: "Kritički promatrač je prije svega promatrač. Drugim riječima, on nije osobno upleten u događaje kojima je svjedok, iako mu je stalo do sudionika kao nekom brižnom prijatelju. Stoga on neće imati emocije i misli koje se odnose na njegovu osobnu sigurnost i sreću: u tom je smislu nepristran i promatra prizor pred sobom uz određenu distanciranost. Dakako, može se služiti svim informacijama o onome što se događa koje crpi iz svoje osobne povijesti - ali iz tih se informacija mora isfiltrirati svaka pristranost u prilog njegovim vlastitim ciljevima i planovima... S druge strane, njemu zbog toga ne nedostaje osjećaja. Među njegovim najvažnijim moralnim sposobnostima nalazi se ta da je u stanju živo zamisliti što znači biti svaka od tih osoba čiju situaciju zamišlja" (M.C. Nussbaum, 2005: 104).

U odgovornost ljudi jednih za druge, uz sposobnost zamišljanja i potrebu empatičnog a nepristranog odnosa prema drugima, važno je pokrenuti mehanizme razmišljanja o predrasudama, njihovo ispravljanje, davanje aktivne podrške ljudima kad to nalaže ispravnost i etička opravdanost. Zato je važno njegovati i odgajati moralnu kompetentnost čiji je dio karakter, a čiju ulogu u moralnim prosudbama naglašavaju etičari od antičkih filozofa poput Aristotela,

do suvremenih mislilaca predstavnika različitih etičkih pravaca, kad su u pitanju etička vrjednovanja čovjeka i njegovih djela.

O ODGOVORNOSTIMA I PRAVIMA GRAĐANA DANAS S OBZIROM NA PITANJA O VRIJEDNOSTI ŽIVOTA I MORALNOM IZBORU

Predstavljena su dva različita načina i pristupa pitanjima o vrijednosti života i moralnom izboru: teorijski, filozofski Aristotelov i osobni, književnim stilom izražen, O. Fallaci. Mogu se uspoređivati, s tim da je Aristotelov stav argumentiran i određen, iako on dopušta da se stvari mogu razmatrati i drugačije. Pristup O. Fallaci je otvoren i poziv na razumijevanje, tj. da bi se svatko od nas trebao uvijek u svoje ime odgovorno nositi s posljedicama svojih djelovanja, ali imati i mogućnost izbora. Način pisanja i predočavanja problema u O. Fallaci unekoliko slični Aristotelovu opisu tri dijela priče: preokret, prepoznavanje, i patos, o čemu Aristotel obrazlaže u svom djelu *O pjesničkoj umjetnosti*, a također, kako Nussbaum kroz narativnu imaginaciju objašnjava, i Aristotel je već naznačio da se kroz književnost (on govori o poeziji) iznosi ono što bi se moglo dogoditi, a kroz znanost, ono što jest, jer "nije pesnikov zadatak da izlaže ono što se istinski dogodilo, nego ono što se moglo dogoditi, što je moguće po zakonima vjerojatnosti ili nužnosti" (Aristotel, 1996: 16).

Tim više je opravdano koristiti književnu imaginaciju u razumijevanju dilema pred kojima se u konkretnim situacijama čovjek može naći, te dublje razumijevanje, temeljem uma i emocija, onoga što su mogući moralni ili drugi izbori.

I društvena klima uvjetuje naše izbore; ako je klima društva razumnija i humanija, izbor će se odvijati tako da se ne povrijedi očekivana vrijednost. Međutim, dok Aristotel od građana očekuje da kao dio države izaberu u skladu s onim što očekuje od njih država, Fallaci se priklanja liberalnom shvaćanju odgovornosti za izbor, ali i regulaciji društva da bi se izbor za pojedinca i društvo odvijao tako da, ako je moguće, ne prouzroči nepotrebnu štetu i patnju. Čovjek i društvo su živi, dinamički organizmi; sva složenost i vrijednost koja se pridaje potrebi da se odgovorno razmatraju sva pitanja o vrijednosti čovjekovog života, ne tiču se samo pojedinca nego proizlaze iz međuovisnosti pojedinca i društvenog ozračja unutar kojega se odvijaju upitnost, strepnje, težnje i vrjednovanja.

I za ta je pitanja potrebno odgajati građane, potkrijepiti ih znanstvenim i svim drugim relevantnim stajalištima da bi se sloboda i dostojanstvo, kroz uvažavanje prava i odgovornosti svakog čovjeka, etički humano određivalo, određujući i naš odnos prema toleranciji i uvažavanju svih, da se znaju nositi s razlikama, s osjetljivošću i uvažavanjem, jačati uzajamno razumijevanje i objektivnost, unutar toga poštivati izbore i posljedice, očima nepristranog

promatrača osnaživati najhumanije načine odnosa prema svim pitanjima i dilemama s kojima se u životu susrećemo.

UMJESTO ZAKLJUČKA

KNJIŽEVNA IMAGINACIJA U KURIKULU VEZANOM ZA ODGOJ GRAĐANA

Da bi bila sredstvo za razvoj i odgajanje za demokraciju, narativna imaginacija i svjesno uzimanje perspektive drugih trebaju se temeljiti na razmišljanju ljudi kao pluralističkih, otvorenih građana, te uz znanje i logičko zaključivanje, njegovati suosjećanje. U svom djelu "Kultiviranje humanosti" M.C. Nussbaum argumentira da vježbanje književne imaginacije doprinosi odgajanju za demokratsko građanstvo, usmjeravajući našu pažnju na književnost, filozofiju i umjetnosti, te na sokratovsko samoispitivanje kao sredstvo razvoja imaginativne sposobnosti. Potrebno je kombinirati imaginaciju sa znanjem i stvarnim iskustvom da bismo nadišli ograničenja naših vlastitih uskosti pogleda na svijet i postojanje, te takav način širenja odgovornog i suosjećajnog znanja dijeliti s drugima proširujući našu ljudskost. U obrazovanje i školske kurikule trebalo bi uvesti njegovanje takvog multidimenzionalnog pristupa razumijevanju i sagledavanju problema, vježbati, istraživati i njegovati odnos prema odgovornom promišljanju problema. Kroz takav pristup bi se razvijale sposobnosti odgovornog postupanja u vezi s drugim ljudima, uvažavajući međuovisnost i svjesnost demokratskog građanina, potrebe za univerzalnim poštovanjem i uvažavanjem ljudskog dostojanstva i prava svakog čovjeka.

Zato Nussbaum razlikuje tri usko povezane sposobnosti u kultiviranju građanina svijeta koji poštuje humanost građana: sposobnost da se kritički (pre)ispituje osoba i njezina tradicija, mogućnost da se nekoga ne vidi samo kao člana neke lokalne zajednice, nego i u povezanosti s drugim ljudima; sposobnost da se stavimo u kožu druge osobe da bismo razumjeli njezine emocije i želje. Primjere za vježbanje imaginacije u smislu razvoja humanosti i demokratskog odnosa prema drugima, mogu pružiti humanistički sadržaji, posebno iz književnosti, filozofije i umjetnosti, kroz propitivanje, analizu, interpretaciju, kritičko i dijaloško propitivanje tema i problema koji izvire iz života, tragaju za rješenjima i pomažu da se rješenja odgovorno i savjesno nalaze.

To znači suočiti učenike i studente ne samo s kritičkim i imaginativnim mišljenjem u intelektualnom smislu nego ih također dovoditi u situacije ispitivanja svoje uloge kao moralnih djelatelja. To nas vodi ne samo do dubljeg shvaćanja ljudi i situacija nego nas može potaknuti na promjenu ponašanja,

preispitivanje naših moralnih vrijednosti, njihovih utemeljenja i dosljednosti u primjeni. Prepoznajući probleme možemo se iskrenije založiti za druge i za sebe, što osnažuje odnose prema pravednosti i poštivanju drugih u stvarnom životu. Kao ljudima nam je dužnost ne zatvarati oči pred problemima, trebamo, ne samo kao intelektualci i obaviješteni članovi društva, nego i kao moralni i odgovorni djelatelji, svijet promatrati kroz prizmu odgovornosti za čovjeka, društvo, postojanje općenito.

Školstvo bi trebalo biti jače zainteresirano za razvoj zajednice kritičkih i odgovornih mislilaca što doprinosi razvoju demokracije, a samoispitivanje, logičko zaključivanje i književna imaginacija postaju intelektualno i osjećajno sredstvo za sagledavanje pozitivnih perspektiva čovjekova razvoja, što je brana protiv svih vrsta manipulacija i zloupotreba ljudi, znanja i tehnoloških dostignuća. Da ne bude uzaludno uvijek iznova kantovski naglašavati da ljudi ne treba da budu sredstva za nečije interese, nego ujedno ciljevi za razvoj svojih potencijala kojima slobodno i svjesno doprinose svom ostvarenju i pozitivnim smjerovima čovječanstva.

LITERATURA

- Aristotel (1988). *Nikomahova etika*, Zagreb: Globus.
- Aristotel (1987). *O duši, Nagovor na filozofiju*, Zagreb: Naprijed.
- Aristotel (1992). *Politika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Aristotel (1966). *O pesničkoj umetnosti*, Beograd.
- Baccarini, E., Prijić-Samaržija, S. (2007). *Praktična etika*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Belenky, Mary Field (et. al.) (1998). *Ženski načini spoznavanja: razvoj sebe, svojeg glasa i svojeg duba*, Zagreb: Ženska infoteka.
- Hudoletnjak, Grgić, M. (2007). *Medicina i metoda, Hipokratski spis O staroj medicini*, Zagreb: KruZak.
- Macintyre, Alasdair C. (2002). *Za vrlinom: studija o teoriji morala*, Zagreb: KruZak.
- Fallaci, O. (2009). *Pismo nerođenom djetetu*, Zagreb: Znanje
- Nussbaum, M.C. (2003). *Cultivating Humanity, A classical defence of reform in liberal education*, Harvard University Press, printed in USA.
- Nussbaum, M.C. (2005). *Pjesnička pravda, Književna imaginacija i javni život*, Zagreb: Deltakont.
- Nussbaum, M.C. (2012). *Ne profitu, Zašto demokracija treba humanistiku*, Zagreb: AGM.
- Supek, I. (1979). *Filozofija znanosti i humanizam*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

***THE ROLE OF THE LITERARY IMAGINATION IN
UNDERSTANDING QUESTIONS OF MORAL CHOICE IN THE
CONCEIVING OF ARISTOTLE AND ORIANE FALLACI***

ABSTRACT

The article presents two different approaches to issues of moral choice, through the example of Aristotle's understanding of the moral choice and value of life, on one side, and following the presented literature experience from the perspective of a journalist and writer Oriana Fallaci on the issues relative to the value of life and choice, on the other side. Through the prism of literary imagination of the philosopher, M.C.Nussbaum examines the broader framework of understanding of these issues, with an emphasis on problematization literary imagination in the curriculum related to the education of citizens, which can stimulate us on responsibility towards humanity tracing ethics of impartial respect for human dignity with regard to all questions of life.

KEY WORDS: *literary imagination, moral choice, value of life, Aristotle, O. Fallaci, M.C. Nussbaum, ethics of impartial respect for human dignity, education of citizens*